

نگرشی قرآنی به مفهوم «امنیت اقتصادی»

و ترسیم نظام آسیب‌شناسی و تأمین آن*

- سیدابوذر حسینی^۱
- جواد ابروانی^۲
- مرتضی مرتضوی کاخکی^۳

چکیده

امنیت اقتصادی از مسائل مهم و دغدغه روزمره افراد جامعه است و نقش مؤثر آن در زندگی بر کسی پوشیده نیست. اما به دلیل مناقشه فراوان در مفهوم «امنیت اقتصادی»، این پژوهش بازتعریفی قرآنی از این مفهوم ارائه داده است؛ به این ترتیب که با بررسی استعمالات واژگان «امن» و «قصد» و مشتقات آن‌ها در قرآن، و با لحاظ نمودن وحیانی و غیر محرف بودن الفاظ قرآن و حجیت ظواهر قرآن و نیز باور به چینش و کاربرد حکیمانه الفاظ آن، نگاهی نو به این

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۱۵ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۱۱.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآنی و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی (hosseini.aboozar164@gmail.com).
۲. دانشیار گروه علوم قرآنی و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی (نویسنده مسئول) (irvani_javad@yahoo.com).
۳. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه علوم اسلامی رضوی (mortazavi.k@gmail.com).

مفهوم مهم اقتصادی انداخته است تا در نهایت، ساختاری نظام‌مند و منسجم و کارآمد از آسیب‌ها و رویکرد تأمین امنیت اقتصادی و حیانی با محوریت خداوند متعال ارائه دهد.

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که از منظر قرآن کریم، تعریف «امنیت اقتصادی» همسو با برخی تعاریف موجود، بلکه بر احساس اطمینان به ظرفیت برخوردار بودن نسبی، بر مبنای تدبیر حکیمانه معیشت متعادل و هدفمند و مقاوم تأکید دارد. افزون بر این، رویکرد عمده تعالیم و حیانی برای تأمین روشمند امنیت اقتصادی، با توجه ویژه به عوامل و زمینه‌ها در سه بخش باورها، فرهنگ‌ها و رفتارهای پیشگیرانه از آسیب‌ها ترسیم می‌شود.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، اقتصاد، امنیت، امنیت اقتصادی، اقتصاد اسلامی.

طرح مسئله و اهمیت موضوع

موضوع معیشت و تأمین امنیت اقتصادی در تعالیم و حیانی از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ چرا که مشکلات اقتصادی و فقدان رفاه و امنیت، خود عامل بسیاری از ناهنجاری‌ها در سطوح مختلف جامعه و حتی موجب بی‌ایمانی و سست شدن دینداری تلقی شده (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۰۷/۲) و در مقابل، بی‌نیازی وسیله خوبی برای تقوا معرفی شده است (همان: ۷۱/۵). با توجه به این نقش تأثیرگذار امنیت اقتصادی بر حیات مادی و معنوی است که قرآن کریم می‌فرماید: «كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ» (بقره/ ۱۷۲) و «كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا» (مؤمنون/ ۵۱).

همچنین دغدغه اساسی مردم و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی برای تأمین بهینه معیشت مردم و حفظ امنیت اقتصادی آن‌ها، خصوصاً در شرایط کنونی جنگ اقتصادی با هجمه شدید تحریم‌ها و فضا سازی‌های تهدیدکننده امنیت اقتصادی، لزوم توجه به این مسئله را دوچندان ساخته است. از این رو، مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب، به این مسئله و لزوم مقابله با چالش بیرونی تحریم و وسوسه‌های دشمن و چالش درونی عیوب ساختاری و ضعف مدیریتی به عنوان نقطه کلیدی و تعیین کننده تأکید داشته و بارها بر ضرورت امنیت اقتصادی تأکید فرموده است (ر.ک: شایگان،

۱۳۹۱: ۷۵-۸۰). از طرفی بایسته است که جایگاه اقتصاد قرآنی و مبانی و چارچوب‌های آن در مواجهه با مسائل مستحدثه به وضوح روشن گردد.

پژوهش حاضر تلاشی در تحقق این مهم و در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست:

۱. مفهوم تخصصی «امنیت اقتصادی» از نگاه قرآن کریم به چه معناست؛ آیا قرآن در این مسئله نظری دارد؟

۲. نظام آسیب‌شناسی و تأمین امنیت اقتصادی از منظر قرآن کریم بر چه مبنایی و چگونه ترسیم می‌شود؟

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مقایسه‌ای است؛ به این ترتیب که ابتدا مفهوم امنیت اقتصادی در علم اقتصاد متعارف با مراجعه به منابع مرتبط بررسی و تبیین شده است. سپس ضمن نقد و واکاوی کاستی‌های آن در مقایسه با مبانی قرآنی، در جستجوی این مسئله با مفهوم‌گیری کلی از قرآن کریم با توجه به استعمالات لغوی و معنایی آن بوده است. در نهایت، بازتعریفی از این مفهوم با استنباط از کاربردها و اصول و اهداف قرآنی ارائه شده تا بر اساس این تعریف جدید و نگرش قرآنی به ترسیم نظام آسیب‌شناسی امنیت اقتصادی و رویکرد تأمین آن پرداخته شود.

پیشینه و ضرورت تحقیق

با نگاهی مجموعی، در حوزه امنیت اقتصادی سه دسته آثار مرتبط نگاشته شده‌اند که به نظر نگارندگان، هر دسته کاستی‌هایی داشته و نیازمند بازبینی و اصلاح یا تحول بر مبنای قرآن کریم هستند. اغلب آثار موجود، تألیف یا ترجمه نظریات اقتصاددانان غربی هستند؛ مانند کتاب *امنیت اقتصادی بعد فراموش شده امنیت ملی*، تألیف شیلا آر. لویس، یا *امنیت اقتصادی اثر سینا ملکی*؛ و یا به آسیب‌شناسی و مقابله موردی پرداخته‌اند؛ مانند: *اقتصاد فقیر از آبیجیت بنرجی یا مارکس و پرو جامعه‌شناسی اقتصادی* و... اما علاوه بر اختلاف مبنایی بسیاری از این آثار با مبانی تعالیم وحیانی در نگرش صحیح هستی‌شناسانه (صدر، ۱۳۹۳: ۲۵۷/۲-۲۶۸) و نیز تفاوت‌های فرهنگی تأثیرگذار بر اقتصاد (ر.ک: رفیعی، ۱۳۹۷: ۱۹-۶۸؛ ایروانی، ۱۳۹۳: ۱۲۷-۱۴۵)، اشکالاتی همچون خطاپذیری،

بی‌ثباتی و عدم اعتماد کامل به تجربه (ر.ک: فتاحی، ۱۳۷۲: ۲۴۰-۲۴۱) در آن‌ها وجود دارد که این نکات در ادامه تحقیق، روشن‌تر خواهد شد.

برخی دیگر از آثار موجود، به بررسی امنیت اقتصادی کشور ایران پرداخته‌اند؛ مانند کتاب *امنیت اقتصادی در ایران* از مرتضی عزتی، یا *امنیت‌نمایی اقتصاد ایران* اثر زهرا سلامی و... که این دسته از آثار عمدتاً مانند دسته اول، ترجمان و تجویز همان اندیشه‌ها برای جامعه اسلامی ایران هستند که افزون بر اشکالات مذکور، با توجه به مقطعی بودن این راهکارها برای برهه‌ای خاص، شاید توان آن‌ها را برای دیگر مقاطع تاریخی ایران با مشکلات و بحران‌های جدید و یا برای دیگر جوامع و سرزمین‌ها تجویز کرد. این در حالی است که اقتصاد وحیانی، متصل به منبع دانای مطلق فرازمان و مکان است و می‌تواند نسخه کامل و همیشگی و هرجایی باشد؛ چرا که تعالیم قرآن، جریان‌ی زنده و همیشگی دارد (کما تجری الشمس والقمر)^۱ (ر.ک: عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۰۴/۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۳۸۱/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۹/۲۳؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۱۹۶/۲۷).

دسته سوم از این آثار به بررسی این مسئله بر اساس آموزه‌های اسلامی یا اندیشه اقتصادی رهبر معظم انقلاب پرداخته‌اند که انصافاً برخی آثار خوب و مفیدی نگاشته‌اند؛ مانند کتاب *مجموعه از چشم‌انداز امام علی (علیه السلام): امنیت اقتصادی اثر ناصر جهانیان*، یا اثر اخیر ایشان، *امنیت اقتصادی از دیدگاه اسلام و راهبردهای آن*، همچنین آثار حوزه اقتصاد مقاومتی مانند *اقتصاد مقاومتی، فرصت‌ها و تهدیدها* از زهرا رضائزاد که هر کدام از زاویه‌ای طرح بحث نموده یا به صورت ضمنی، اشاراتی به این مسئله داشته‌اند، اما مستقلاً و به صورت متمرکز و منسجم و نظام‌مند به بررسی امنیت اقتصادی از منظر قرآن کریم نپرداخته‌اند.

بنابراین اغلب آثار مذکور به موضوعات اقتصاد متعارف پرداخته و در بهترین حالت، همان موضوعات را برای اقتصاد ایران کاربردی کرده‌اند. اما مواردی که مستقیماً به حوزه‌های نظری و کاربردی امنیت اقتصادی اسلامی پرداخته باشند، بسیار محدود بوده و خصوصاً اثری مستقل با تمرکز نظام‌مند در تعریف و آسیب‌شناسی امنیت اقتصادی از

۱. قال أبو عبد الله (علیه السلام): «إِنَّ الْقُرْآنَ حَى لَمْ يَمِتْ، وَإِنَّه یَجْرِی کَمَا یَجْرِی اللّیْل والنهار، وکَمَا تجْرِی الشمس والقمر، ویجْرِی علی آخرنا کَمَا یجْرِی علی أولنا».

منظر قرآن کریم تألیف نشده است. پس با توجه به این کاستی‌ها و به منظور اصلاح و تکمیل نظام پژوهش اقتصادی، تلاشی دیگر در این مسئله لازم به نظر می‌رسد.

۱. مفهوم‌شناسی «امنیت اقتصادی» و تبیین ضرورت بازتعریف آن

۱-۱. مفهوم «امنیت اقتصادی» در علم متعارف اقتصاد

دانش متعارف اقتصاد، تعاریف متعدد و متفاوتی از «امنیت اقتصادی» ارائه داده است و برخی معتقدند که ارائه تعریف کم و بیش دقیقی از این مقوله امکان‌پذیر نیست؛ چرا که امنیت، پیوسته با تهدید و یا آسیب‌پذیری همراه بوده و تناقضات ذاتی زیادی دارد (رسولی، ۱۳۹۴: ۲۴۵-۲۴۶).

مورس^۱ امنیت را آزادی نسبی از تهدیدهای ویرانگر می‌داند. مطابق نظر بلنی^۲، امنیت آزادی نسبی از جنگ است. بوزان^۳ امنیت را آزادی از تهدید و توان دولت‌ها و جوامع برای حفظ هویت مستقل خود معرفی کرده است. از نظر بوزان و گریزولد^۴، مفهوم جدید امنیت می‌تواند به چهار زیرگروه تقسیم شود: امنیت افراد، امنیت ملی، امنیت بین‌المللی و امنیت جهانی. بنابراین تعریف امنیت به زمینه‌ها، ارزش‌های اساسی و دیدگاه‌های اشخاص بستگی دارد (Udovic, 2006: 5). برخی^۵ نیز معتقدند که امنیت، هم به واقعیت و هم به ادراک بستگی دارد. آن‌ها امنیت را حالتی ذهنی می‌دانند که قویاً به دیگران و نه تنها خود فرد مرتبط است (Ibid.: 10).

از این رو، عده‌ای «امنیت اقتصادی» را آزادی از هر نوع ترس، شک و ابهام در بلااجرا ماندن تعهدات و مطالبات و در عین حال، حصول اطمینان از برخورداری از ثمره فعالیت‌هایی که در زمینه تولید ثروت، توزیع و مصرف آن صورت می‌گیرد، می‌دانند (برومند، ۱۳۸۷: ۲۶). گروهی نیز امنیت اقتصادی را وضعیتی می‌دانند که در آن،

1. Morz.
2. Bellany.
3. Buzan.
4. Grizold.
5. Svetlicic & Rojec.

واحدهای تولیدی بتوانند بدون نگرانی از خطرهای محیطی، دست به برنامه‌ریزی درازمدت بزنند (زارعشاهی، ۱۳۷۹: ۲۲۵).

از دیدگاه رابرت ماندل،^۱ «امنیت اقتصادی» عبارت است از: «میزان حفظ و ارتقای شیوه زندگی مردم یک جامعه از طریق تأمین کالاها و خدمات، و هم از مجرای عملکرد داخلی و هم حضور در بازارهای بین‌المللی» (ماندل، ۱۳۷۷: ۱۰۷).

باری بوزان نیز امنیت اقتصادی را در سه سطح فردی، گروه‌ها و طبقات قابل طرح می‌داند. از نظر وی، در سطح فردی، امنیت اقتصادی به میزان دسترسی انسان به ضروریات زیستی (غذا، آب، سرپناه و آموزش) مربوط است. در سطوح بالاتر، ایده امنیت اقتصادی با دامنه وسیعی از بحث‌های بسیار سیاسی درباره اشتغال، توزیع درآمد و رفاه مرتبط است. به نظر بوزان، امنیت اقتصادی فرد، تنها به شرایط زیستی محدود نمی‌شود، بلکه تأمین این امنیت به معنای حفظ سطح مشخصی از استاندارد زندگی است؛ برای نمونه، اشتغال یا حق حداقل دستمزد را باید از شرایط ضروری امنیت اقتصادی دانست (بوزان، ۱۳۷۸: ۲۶۶).

نکته قابل توجه اینکه بوزان معتقد است:

«بحث از امنیت اقتصادی در جامعه سرمایه‌داری جایی ندارد؛ زیرا سرمایه‌داری رقابتی بر اساس درجه بالایی از ناامنی پایدار برای همه واحدها (اعم از افراد، بنگاه‌ها و دولت‌ها) مبتنی است، لذا اساساً واژه‌های «امنیت اقتصادی» و «سرمایه‌داری» قابل جمع نیستند» (Udovic, 2006: 10).

۲-۱. نقد و بررسی تعاریف «امنیت اقتصادی»

در نقد دیدگاه اقتصاددانان غربی در مفهوم «امنیت اقتصادی»، از همین نکته اخیر

سخن باری بوزان آغاز می‌کنیم:

«... سرمایه‌داری مبتنی است بر رقابتی بر اساس درجه بالایی از ناامنی پایدار برای همه واحدها؛ اعم از افراد، بنگاه‌ها و دولت‌ها. یعنی اساساً واژه‌های «امنیت اقتصادی» و «سرمایه‌داری» قابل جمع نیستند» (Ibid.).

1. Robert Mundell.

این گزاره به صراحت گویای یکی از بزرگ‌ترین ضعف‌ها و خلل حاکم بر نظام اقتصادی مبتنی بر مبانی نظری سرمایه‌داری و نظام تکاثری است، که برای رسیدن به منافع شخصی و رشد سرمایه در دست عده‌ای معدود، وجود ناامنی و فقدان امنیت اقتصادی را لازم می‌داند. بی‌تردید این تعریف بر مبانی چنین اندیشه‌ای، کلیت نداشته و قابل اعتماد و تمسک نخواهد بود. به همین خاطر، چنین نظام اقتصادی در تشخیص عناصر سازنده، موضوع و حوزه دقیق مقوله امنیت اقتصادی دچار اشکال است؛ مثلاً نمی‌تواند تشخیص دهد که رقابت نوعی تهدید است و باید واکنشی برای مقابله با آن صورت گیرد، یا اینکه نقشی مثبت و تعیین‌کننده در ایجاد امنیت اقتصادی دارد (رسولی، ۱۳۹۴: ۲۴۵-۲۴۶).

تفاوت فراوان و پراکنده‌گویی و عدم تعیین دقیق حدود و ثغور «امنیت اقتصادی»، از دیگر اشکالات بر اقتصاد متعارف در تعریف امنیت اقتصادی است؛ چرا که معتقدند امنیت اقتصادی دارای تعریفی نسبتاً سربسته و مبهم و تناقضات ذاتی زیادی است (همان). این پراکنده‌گویی و اختلاف، در واقع ناشی از کاستی و فقدان مبانی صحیح و یقینی و قابل اعتماد در دانش اقتصاد متعارف مبتنی بر تجربه و نیز ابهام در مفهوم امنیت و روان^۱ است (فتاحی، ۱۳۷۲: ۲۴۰-۲۴۱) که موجب عدم تعیین دقیق عناصر سازنده امنیت اقتصادی (دهقان و عزتی، ۱۳۸۷: ۷؛ شرقاوی، ۱۳۶۳: ۱۳ و ۲۶۶) و در نتیجه سلب اعتماد از این تعاریف است؛ همچنان که برخی محققان، ریشه تعدد تفاسیر مفهوم امنیت اقتصادی را در ابهام مفهوم امنیت دانسته و معتقدند امنیت^۲ به طور کلی مفهومی

۱. با توجه به ارتباط امنیت با مقوله روان انسان، برخی اندیشمندان غربی، جهل نسبت به منشأ پدیده‌های روانی را دلیل عمده خلل‌ساز این مسئله دانسته‌اند؛ زیرا شناخت منشأ پدیده‌های روانی در پرتو وسایل و طرق علمی مادی و ابزارهای حس تجربی امکان‌پذیر نمی‌باشد. مثلاً ویلیام جیمز اظهار نمود: «کتاب من دارای یک حجم ناخوشایند و یادکرده‌ای است که گواه‌گویایی می‌باشد که ما چیزی را که شایسته عنوان روان‌شناسی باشد، نمی‌شناسیم» (فتاحی، ۱۳۷۲: ۲۴۰-۲۴۱). رینین نیز معتقد است: «یک محقق و پژوهشگر روان انسانی، راجع به روان انسان، چیزی را در کتاب روان‌شناسی جدید نمی‌یابد؛ چنان که هیچ مطلب روشنی از کنفرانس‌ها و گفتگوهای متربط که درباره روان انسانی تنظیم شده است، دستگیر آدمی نمی‌گردد» (حسینی محمدآباد، ۱۳۹۴: ۳۲). شایان ذکر است که هدف علم روان‌شناسی نیز مانند دانش اقتصاد غالباً ایجاد سازگاری بین فرد با شرایط متغیر محیط است (Atkinson, 1983: 15).

2. Security.

غیر توسعه یافته،^۱ مبهم،^۲ نارسا^۳ و از نظر ماهیتی جدال برانگیز،^۴ همچنین از لحاظ شخصیتی متباین و متناقض^۵ است (برومند، ۱۳۸۷: ۲۶-۲۵؛ منصور قناعی، ۱۳۸۹: ۶۲-۶۳).

اما نگرش و حیانی اگرچه به دانش و تدبیر (نساء/ ۸۲) و استفاده از دستاوردهای تجربی (انعام/ ۱۱؛ نمل/ ۶۹) تشویق کرده، ولی آن را کافی ندانسته بلکه متصل به منبع یقین آوری است که آگاه به تمام شئون انسان و محیط پیرامون اوست. بنابراین «امنیت اقتصادی» منبعث از آموزه‌های قرآنی و روایی، برتری داشته و قابل اعتمادتر است. نکته قابل توجه دیگر، ارتباط و همبستگی شدید اقتصاد با فرهنگ است (ایروانی، ۱۳۹۳: ۱۴۹). این ارتباط و وابستگی جدانشدنی موجب می‌شود که بتوان برای همه جوامع با فرهنگ‌ها و مبانی نظری و رویکردهای رفتاری و عملی متفاوت، تعریف و نسخه واحدی نسبت به امنیت اقتصادی پیچید (Udovic, 2006: 10).

نکته دیگر در مفهوم‌شناسی امنیت اقتصادی، موضوع عدالت اقتصادی (صدر، ۱۳۹۳: ۳۴۸-۳۴۶/۱) و رابطه امنیت اقتصادی با عدالت اقتصادی است (جهانیان، ۱۳۹۸: ۱۴۹-۱۵۱) که از مهم‌ترین وجوه تمایز اقتصاد لیبرال با اقتصاد قرآنی است؛ چرا که جامعه سرمایه‌داری و تکاثری مبتنی بر اصالت لذت فردی، با مفهوم عدالت برگرفته از فرهنگ قرآنی در درک صحیح امنیت اقتصادی، تفاوت فراوانی دارد؛ همچنان که مقام معظم رهبری نیز سه عنصر مهم اقتصاد، فرهنگ و علم را عامل قوت یک ملت دانسته و لذت‌جویی را سوغات فرهنگ غربی شمرده و ترویج‌کنندگان «اصالة اللذّه» را شدیداً مذمت کرده است (بیانات رهبری، ۱۳۹۳/۱/۱). بنابراین اقتصاد و حیانی بر خلاف اقتصاد مبتنی بر نظام سرمایه‌داری، بر قناعت و پرهیز از مصرف‌گرایی تأکید دارد (اعراف/ ۳۱؛ غافر/ ۴۳؛ انبیاء/ ۹)، یا نظام اقتصاد سرمایه‌داری، نیازهای انسان را نامحدود و منابع و امکانات جهان را محدود می‌داند؛ در حالی که قرآن کریم، منابع و امکانات را نامحدود معرفی کرده: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ (ابراهیم/ ۳۴)، ولی انسان را به قناعت دعوت می‌کند.

1. Under Developed.
2. Ambiguous.
3. Inadequate.
4. Essentially Contest Concept.
5. Inconsistent and Paradoxical Character.

افزون بر این، صرف باور به وجود خالق و رازقی مدبر و حکیم برای جهان هستی (دخان / ۳۸-۳۹؛ ذاریات / ۵۸)، خود زمینه‌ساز احساس امنیت اقتصادی و نزول برکات معنوی فراوان است: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ (اعراف / ۹۶). همچنین التزام عملی به دستورات دین در حوزه اقتصادی، خود موجبات بهبودی شرایط اقتصادی و امنیت مطلوب اقتصادی را فراهم می‌سازد؛ در حالی که چنین زیرساخت‌های مهم و زمینه‌سازی در تعاریف موجود امنیت اقتصادی مغفول مانده است. بنابراین با توجه به کاستی‌های اقتصاد متعارف در تبیین مفهوم امنیت اقتصادی، باید نقشی نو در انداخت تا گامی در جهت اصلاح و تکمیل تعاریف موجود بر مبنای آموزه‌های قرآنی برداشته شود.

۳-۱. مفهوم «امنیت اقتصادی» در قرآن کریم

با توجه به مناقشات مذکور درباره «امنیت اقتصادی» به عنوان چهره جدید و مهم امنیت در دنیای متلاطم معاصر، باید از تعالیم قرآنی برای درک صحیح و بهتر این مسئله بهره ببریم. گرچه چنین اصطلاحی مشخصاً در نصوص قرآنی طرح نشده است، اما با بررسی استعمالات لغوی و معنایی «امنیت» و «اقتصاد» در قرآن کریم و با التفات به پیش‌فرض وحیانی و حکیمانه بودن الفاظ و استعمالات قرآن و حجیت ظواهر قرآن و شمولیت تحدی آن، می‌توان مراد خداوند متعال را از این مفهوم به دست آورد. بنابراین در ابتدا به کاربرد لغوی و معنایی «امنیت» در قرآن کریم اشاره می‌شود.

۱-۳-۱. مفهوم «امنیت» در قرآن

۱-۱-۳-۱. استعمالات واژه «امن» و مشتقات آن در قرآن

امنیت از موضوعات مهمی است که مورد توجه قرآن کریم بوده است. در قرآن، ۶۲ کلمه از ریشه لغوی «امن» مشتق شده و ۸۷۹ بار به کار رفته است. از این تعداد کاربرد، ۳۵۸ مورد در آیات مکی و ۵۲۱ مورد در آیات مدنی است (روحانی، ۱۳۶۸: ۳۷۲-۳۷۳). بنابراین برای درک صحیح از مفهوم «امنیت اقتصادی»، ابتدا کاربردهای «امن» و مشتقات لغوی و معنایی امنیت در قرآن کریم تبیین می‌شود.

الف) آرامش و سکون و اطمینان

گاهی واژه «امن» در قرآن کریم به معنای آرامش و سکون و اطمینان استعمال شده است؛ مانند ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا﴾^۱ (بقره / ۱۲۵) و ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا﴾ (ابراهیم / ۳۵). البته این معنا در کاربرد وصفی آن نیز وجود دارد؛ مانند: ﴿الْبَلَدِ الْأَمِينِ﴾ (تین / ۳) و ﴿قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُّطْمَئِنَّةً﴾ (نحل / ۱۱۲) که به معنای مطمئن، آرام و آسوده خاطر است.

ب) متضمن معنای ثبوت و دوام

گاهی واژه «امن» در استعمالات قرآنی، متضمن معنای ثبوت و دوام است؛ مانند استعمال مشتقات واژه «امن» در کلماتی همچون: ایمان، مؤمن، آمنوا، يؤمنون و... که به معنای باور ثابت و تثبیت شده درونی است؛ همچنان که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾^۲ (یونس / ۶۳) که به قرینه سیاق آیه قبل: ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (یونس / ۶۲)، به امنیت و آرامش پیوسته درونی اهل ایمان اشاره دارد. دقت در تعبیر قرآنی داستان حضرت یوسف عَلَيْهِ السَّلَامُ از زبان برادرانش: ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ﴾^۳ (یوسف / ۱۷) نیز حاکی از ثبوت باور درونی در استعمال واژه «امن» است. همچنین تفکیک بین ایمان و اسلام در قرآن مانند آیه ۱۴ سوره حجرات، خود قرینه دیگری بر این کاربرد قرآنی است.

ج) مقابل «خوف، حزن و غم، رعب»

قرآن کریم مفهوم امنیت را مقابل واژگان «خوف، حزن، رعب» نیز قرار داده است؛ مانند: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... لَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا﴾^۴ (نور / ۵۵) و ﴿ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً...﴾ (آل عمران / ۱۵۴). قرآن کریم ایمان (یونس / ۶۲) و اصلاح و تقوا (اعراف / ۳۵) را از عوامل امنیت و برطرف کننده خطرات و ترس و اندوه

۱. «و [به یاد آورید] هنگامی که خانه کعبه را محل بازگشت و مرکز امن و امان برای مردم قرار دادیم!».
۲. «همنان که ایمان آورده و پرهیزگاری ورزیده‌اند».
۳. «ولی تو ما را هرچند راستگو باشیم، باور نمی‌داری».
۴. «خدا به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، وعده داده است که حتماً... بیمشان را به ایمنی مبدل گرداند».

(حشر/ ۲) معرفی فرموده است. امام علی علیه السلام نیز در روایتی، آن را در مقابل خوف به کار برده، می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ... فَإِنَّ جَارَ اللَّهِ آمِنٌ وَ عَدُوَّهُ خَائِفٌ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۷). بنابراین قرآن در ترسیم امنیت، فقدان و کاهش ترس و اضطراب و حزن را شرط دانسته است.

د) امنیت، امری درونی و نهادینه

یکی از ویژگی‌های امنیت در استعمال قرآنی، درونی بودن آن است و نه صرفاً ظاهری، بلکه باید نهادینه، ریشه‌دار و درونی باشد؛ همچنان که قرآن می‌فرماید: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ...﴾^۱ (حجرات/ ۱۴) و ﴿... لَا تَقُولُوا لِمَنْ آتَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامُ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ...﴾^۲ (نساء/ ۹۴).

ه) رفاه و آسودگی و برخورداری نسبی

گاهی قرآن کریم واژه «امن» را در ترسیم زندگی آسوده و دارای رفاه و موقعیتی برخوردار از انواع نعمات استفاده کرده است؛ برای نمونه در تبیین «مقام امین» برای متقین و اهل بهشت این طور می‌فرماید: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ ۝ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ۝ يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ ۝ كَذَلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ ۝ يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِينَ ۝ لَا يَذُقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾^۳ (دخان/ ۵۱-۵۶).

همچنین قرآن کریم به زندگی دارای رفاه نسبی برخی اولیاء و مؤمنان اشاره دارد؛ مانند رفاه و مکتب ذوالقرنین (کهف/ ۸۴) و حضرت سلیمان علیه السلام (نمل/ ۱۶) و حضرت یوسف علیه السلام (یوسف/ ۵۶) یا رفاه قوم سبأ (سبأ/ ۱۵) و نیز اشاره قرآن کریم به رفاه عمومی

۱. «[برخی] باده‌نشینان گفتند: «ایمان آوردیم». بگو: «ایمان نیاورده‌اید و لیکن بگویید: اسلام آوردیم، و هنوز ایمان در دل‌های شما داخل نشده است.»».

۲. «... به کسی که نزد شما اظهار اسلام می‌کند، مگویید: «تو مؤمن نیستی» [تا بدین بهانه] متاع زندگی دنیا را بجویید؛ چرا که غنیمت‌های فراوان نزد خداست...».

۳. «به راستی پرهیزگاران در جایگاهی آسوده [اند]، در بوستان‌ها و کنار چشمه‌سارها. پرنیان نازک و دیبای ستبر می‌پوشند [و] برابر هم نشسته‌اند. [آری]، چنین [خواهد بود] و آن‌ها را با حوریان درشت چشم همسر می‌گردانیم. در آنجا هر میوه‌ای را [که بخواهند] آسوده خاطر می‌طلبند. در آنجا جز مرگ نخستین، مرگ نخواهند چشید و [خدا] آن‌ها را از عذاب دوزخ نگاه می‌دارد.».

موجود در حکومت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه (قصص / ۵) که امام علی علیه السلام نیز این حقیقت را این طور بیان فرمود:

«دنيا پس از چموشی و سرکشی، همچون شتری که از دادن شیر به دوشنده اش خودداری می کند و برای بچه اش نگه می دارد، به ما روی می آورد...» (نهج البلاغه، حکمت ۲۰۹).

آنگاه حضرت به آیه ۵ از سوره قصص استناد فرمود.

و) سلامتی و بهداشت روان و جسم

گاهی «امن» در قرآن به معنای سلامتی استعمال شده است؛ مانند: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ...﴾ (بقره / ۱۹۶)؛ همچنان که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز امنیت را در کنار عافیت و سلامتی به عنوان دو نعمت مهم معرفی فرمود (پابنده، ۱۳۸۵: ۸۴).

ز) ایمنی از مخاطرات احتمالی

گاهی واژه «امن» در قرآن به معنای ایمنی و اطمینان خاطر از حوادث و آسیب ها و بحران های احتمالی به کار رفته است؛ برای نمونه، خداوند متعال به برخی غافلان چنین یادآور می شود: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ أَمْ أَنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ أَمْ أَنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرٌ﴾ (ملک / ۱۵-۱۷). البته قرآن ایمنی مستقر و پایدار را جزای «ایمان» دانسته است: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا﴾ (نور / ۵۵).

۱. «... و هر کس از شما بیمار باشد یا در سر ناراحتی داشته باشد [و ناچار شود در احرام سر بتراشد]، به کفاره [آن باید] روزه ای بدارد یا صدقه ای دهد یا قربانی ای بکند؛ و چون ایمنی یافتید...».
۲. «اوست کسی که زمین را برای شما رام گردانید، پس در فراخانی آن رهسپار شوید و از روزی [خدا] بخورید و رستاخیز به سوی اوست. آیا از آن کس که در آسمان است، ایمن شده اید که شما را در زمین فرو برد، پس به ناگاه [زمین] به تپیدن افتد؟ یا از آن کس که در آسمان است، ایمن شده اید که بر [سر] شما تندی از سنگریزه فرو فرستد؟ پس به زودی خواهید دانست که بیم دادن من چگونه است.»

ح) کاربرد «امن» هم در علت و هم معلول امنیت

این نکته نیز در تعریف امنیت اقتصادی باید لحاظ شود که واژه «امن» در قرآن گاهی برای حالتی به کار رفته که برای انسان در امنیت حاصل می‌شود و گاهی برای چیزی که باعث امنیت می‌شود؛ گویا به این شیوه خواسته بفهماند که اطمینان خاطر درونی ما، حاصل امنیت محیط پیرامونی ماست و برعکس، خود این حالت امنیت درونی افراد موجب ایجاد امنیت محیط اجتماعی است؛ یعنی امنیت فردی و اجتماعی رابطه‌ای دوسویه دارند، مثلاً بر خلاف اکثر استعمالات گذشته که ناظر به آسودگی درونی افراد بود، اما گاهی در علت امنیت به کار رفته است؛ مانند: ﴿وَتَحْتُونَا أَمَانَاتِكُمْ﴾ (انفال / ۲۷) و نیز: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (احزاب / ۷۲) که اقوال متعددی در مراد از «أمانة» در آیه اخیر گفته شده است؛ مانند: توحید یا عدالت یا دین حق یا عقل یا ولایت (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۲۶-۵۲۷/۱۶)، یا حروف تهجی (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲۰۶/۱). برخی معتقدند که «أمانة» در این آیه به معنای عقل صحیح است؛ زیرا عقل همان چیزی است که با داشتن آن، شناخت توحیدی حاصل، و عدالت جاری، و تمام علومی که لازمه و شایسته مقام انسانی و فضل او نسبت به سایر مخلوقات است، با عقل فراهم می‌شود (همان)، ولی برخی ولایت را صحیح می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۲۶-۵۲۷/۱۶) که به هر صورت به استعمال واژه «امن» در علت امنیت اشاره دارد.

ط) امنیت غذایی و اقتصادی

گاهی قرآن کریم واژه «امن» را در مورد امنیت غذایی و اقتصادی به کار برده و آن را به عنوان نعمتی از جانب خداوند سبحان معرفی فرموده است؛ مانند: ﴿وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ (نحل / ۱۱۲). همچنین سوره مبارکه قریش در توصیف پروردگار کعبه می‌فرماید: ﴿الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَأَمَّنَّهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾ (قریش / ۴). این آیه نیز به خوبی به امنیت اقتصادی و غذایی به عنوان یکی از مهم‌ترین نعمت‌های الهی اشاره دارد.

۱. «و خدا شهری را مَثَل زده است که امن و امان بود [و] روزی‌اش از هر سو فراوان می‌رسید، پس [ساکنانش] نعمت‌های خدا را ناسپاسی کردند، و خدا هم به سزای آنچه انجام می‌دادند، طعم گرسنگی و هراس را به [مردم] آن چشاند.»

ی) امنیت مسکن و زیستگاه

یکی دیگر از حوزه‌های کاربردی امنیت در قرآن، امنیت مسکن و محیط زندگی است؛ مانند: ﴿ثُمَّ أَيْلَعُهُ مَأْمَتُهُ﴾ (توبه/۶)، یعنی منزلی که در آنجا برایش امنیت باشد. نیز می‌فرماید: ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾ (آل عمران/۹۷)، به این جهت که در خانه خدا (کعبه)، کسی قصاص نمی‌شود و نباید کسی در آنجا کشته شود تا از آنجا خارج شود. و نیز: ﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا مَّأْمِنًا﴾ (عنکبوت/۶۷؛ ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲۰۷/۱).

همچنین برخی دیگر از آیات (بقره/۱۲۵؛ ابراهیم/۳۵؛ نحل/۱۱۲؛ تین/۳؛...)، اشاره به امنیت مسکن و محل زندگی دارند. چنین کاربرد قرآنی از واژه «امن»، نشان از اهمیت و لزوم امنیت در حوزه مسکن دارد. بنابراین از منظر آموزه‌های قرآنی، امنیت مسکن و زیستگاه یکی از شاخص‌های مهم و لازم برای تأمین امنیت اقتصادی است که باید در تعریف آن لحاظ شود.

ک) کاربرد قرآنی امنیت در ابعاد متعدد

باید در نظر داشت که کاربردهای واژه «امن» در قرآن، به ابعاد متعدد امنیتی اشاره دارد؛ اعم از ابعاد فردی (بقره/۱۹۶؛ مریم/۹۶)، اجتماعی (آل عمران/۱۹۳-۱۹۶؛ نساء/۹۲)، ملی (ابراهیم/۳۵؛ نحل/۱۱۲)، سیاسی (اعراف/۹۹؛ نحل/۴۵)، اقتصادی (توبه/۶؛ نحل/۱۱۲؛ ملک/۱۵؛ قریش/۴)، روان‌شناختی (اعراف/۳۲؛ یونس/۶۲؛ نور/۱۲ و ۵۵)، مادی (توبه/۶؛ نحل/۱۱۲) و معنوی (انعام/۸۲؛ رعد/۲۸؛ ابراهیم/۲۴۸؛ فتح/۴). بنابراین قرآن کریم امنیت را به صورت جامع و با ظرفیتی دارای ابعاد متعدد لحاظ نموده است، که این نکته را نیز باید در تعریف امنیت اقتصادی در نظر داشت.

۳-۱-۲. کاربرد قرآنی مفهوم امنیت در غیر ریشه لغوی «امن»

قرآن کریم افزون بر مشتقات واژه «امن»، مفهوم امنیت را در واژگان مترادف آن نیز استعمال نموده است؛ مثلاً در واژگانی همچون «سلم»: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً﴾ (بقره/۲۰۸)، یا واژه «سلام»: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾ (رعد/۲۴). گاهی نیز معنای امنیت در واژه «سکینه» استعمال شده است؛ مانند: ﴿ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ

سَكِينَتُهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٦﴾ (توبه / ٢٦).

از همین قبیل هستند واژه صلح (نساء / ١٢٨) و آیات جهاد (بقره / ١٩٣؛ نساء / ٩١)، قصاص (بقره / ١٧٩؛ نحل / ١٢٦) و حدود (نور / ٤) که در موضوع و مفهوم امنیت به کار رفته‌اند. البته آیات دیگری نیز در ترسیم حوزه معنایی امنیت نقش دارند که با بیان پاره‌ای احکام فقهی و اخلاقی، امنیت عقیده (بقره / ٢٥٦)، جان (مائده / ٣٢؛ انعام / ١٥١)، مال (مائده / ٣٨)، و آبروی انسان‌ها (نساء / ٥٨؛ حجرات / ١١-١٢) را محترم شمرده‌اند. این پیوند ناگسستنی دین با امنیت و نیز نفس کلمات اسلام، ایمان و مؤمن، حاکی از اهمیت بسیار مفهوم امنیت (اخوان کاظمی، ١٣٨٦: ١٥٣) و تلاش قرآن برای ترویج فرهنگ صلح و امنیت در جامعه است. از این روست که قرآن کریم امنیت را نعمتی از سوی خداوند معرفی می‌نماید که موجب رفع ترس و اضطراب می‌شود: ﴿وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِبَصَرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (انفال / ٢٦).

٣-١-٣. نتیجه بررسی

الف) ویژگی‌های امنیت در قرآن با توجه به جمع‌بندی قیود برآمده از استعمالات آن با نگاه مجموعی به کاربردهای امنیت در قرآن، می‌توان گفت که ویژگی‌های امنیت قرآنی عبارت‌اند از:

- ١- آسودگی و آرامش و اطمینان،
- ٢- با ثبات و پایدار بودن،
- ٣- رفع‌کننده «خوف، حزن، رعب»،
- ٤- امری درونی و نهادینه بودن و نه صرفاً ظاهری،
- ٥- تضمین‌کننده سلامتی و بهداشت جسم و روان،
- ٦- وجود ظرفیت رفاه و برخورداری نسبی،
- ٧- امنیت دارای ابعاد و سطوح مختلف فردی و اجتماعی و ملی و اقتصادی و اجتماعی و... است،

١. «آنگاه خدا آرامش خود را بر فرستاده خود و بر مؤمنان فرود آورد».

۸- توجه ویژه به حوزه امنیت غذایی و مسکن و محیط (نیازهای اولیه).

۹- ایمنی از مخاطرات احتمالی،

۱۰- امنیت خود هم معلول و هم علت شرایط اطمینان بخش است.

ب) تعریف «امنیت» از منظر قرآن کریم

به این ترتیب با توجه به قیود برآمده از نصوص قرآن می‌توان «امنیت» را چنین تعریف کرد: امنیت آن حالت اطمینان بخش درونی و پایداری است که ایمنی از مخاطرات احتمالی و فارغ از ترس و اضطراب و نگرانی، بتوان از رفاه نسبی سالم برخوردار شد؛ در تمام ابعاد مختلف فردی و اجتماعی و ملی و اقتصادی و سیاسی و... و نیز در تمام حوزه‌های متعدد امنیتی اعم از محیط و مسکن و امنیت غذایی و....

۱-۳-۲. مفهوم «اقتصاد» در قرآن کریم

گرچه دانش اقتصاد از علوم جدید در طلیعه عصر سرمایه‌داری است، اما ریشه علمی آن به دورترین دوره تاریخ می‌رسد و اساساً همه جوامع، ناگزیر از اسلوب اقتصادی بوده و با تولید ثروت و توزیع آن سروکار داشته‌اند (صدر، ۱۳۴۸: ۸-۷/۱). آموزه‌های وحیانی نیز به این واقعیت ضروری و پیوسته تاریخی بشر توجه داشته‌اند؛ مثلاً قرآن التزام به تعهدات اقتصادی اجتماع را نشانه دینداری می‌داند (ماعون / ۴-۱) و امام صادق علیه السلام نیز اقتصاد را تدبیر در معیشت و بخشی از ماهیت دین معرفی می‌فرماید (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۷۰). در نگرش دینی، جریان یک اقتصاد سالم در پیکر اجتماع، همچون جریان خون سالم در کالبد یک انسان است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۴). این ساده‌ترین و در عین حال گویاترین تفسیری است که می‌توان برای بیان ضرورت، قدمت و نقش مهم اقتصاد در جوامع انسانی ذکر کرد. از این رو برای درک صحیح از مفهوم امنیت اقتصادی و ارائه تعریف قرآنی از این مفهوم، به کاربردهای قرآنی واژه اقتصاد اشاره می‌کنیم:

۱-۳-۳. کاربردهای لغوی اقتصاد و مشتقات «قصد» در قرآن کریم

الف) کاربرد لغوی «قصد» در قرآن عمدتاً در مفهوم میانه‌روی در چیزی است که دو طرف افراط و تفریط دارد؛ مانند جود که میان حالت زیاده‌روی و بخل قرار دارد

(راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۱۹۷/۴)؛ برای نمونه: ﴿وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ﴾ (لقمان/۱۹)؛ یعنی میانه‌روی و اعتدال در مشی و راه رفتن بدون تبختر (طریحی، ۱۳۶۲: ۱۲۷/۳) یا میانه تند و کند و همراه با طمانینه است (طبرسی، ۱۴۱۵: ۸۸/۸). امام صادق علیه السلام نیز با اشاره به آیه ۲۹ سوره اسراء فرمود:

«... فَأَعْطَاهُ فَادَّبَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى الْقَصْدِ، فَقَالَ: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعَدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵/۴).

ب) گاهی به معنای معتدل بودن در عمل به کار رفته است؛ مثلاً قرآن از امت مقتصد و میانه‌رو در عمل تمجید کرده و کسانی که چنین نباشند، از بدی اعمالشان گفته است: ﴿مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ﴾ (مائده/۶۶) و در روایتی نیز امام صادق علیه السلام برای افراد معتدل و میانه‌رو ضمانت کرده که فقیر نمی‌شوند: «صَمِئْتُ لِمَنْ اِقْتَصَدَ أَنْ لَا يَفْتَقِرَ» (همان: ۵۳/۴).

ج) از دیگر کاربردهای قرآنی «قصد»، مفهوم هدفمندی است؛ چرا که در «قصد»، معنای هدف و مقصود نهفته است (نحل/۹؛ فاطر/۳۲؛ رک: الهی‌زاده، ۱۳۹۷: ۳۶-۳۲).

د) گاهی ریشه لغوی «قصد» در معنای تمایل به طریق مستقیم استفاده شده است (طبرسی، ۱۴۱۵: ۹۵/۸)؛ برای نمونه: ﴿... فَلَمَّا جَاءَهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ...﴾ (لقمان/۳۲).

ه) گاهی میان حالت پسندیده و ناپسند استعمال شده است، مثل قرار گرفتن میان عدل و جور [که نه عدالت است و نه جور و ستم] (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۱۹۸/۴)؛ برای نمونه: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ﴾ (فاطر/۳۲)؛ یعنی درآمیخته عمل صالح و ناپسند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۲/۳).

و) گاهی نیز در معنای مسیری آسان و نزدیک به کار رفته است (طبرسی، ۱۴۱۵: ۶۰/۵)؛ برای نمونه ﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ...﴾ (توبه/۴۲) اشاره به حالت و موقعیتی میانه نزدیک و دور دارد و بسا که این آیه به سفر نزدیک نیز تفسیر شود (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۱۹۸/۴).

ز) گاهی اقتصاد به معنای تدبیر در معیشت به کار رفته است؛ مثلاً امام صادق علیه السلام

۱. «پس آنگاه که نجاتشان دهد به سوی خشکی، پس برخی از ایشان بر طریق حق اند و...».

در پاسخ یکی از اصحابش، تدبیر در معیشت را تمام حقیقت اقتصاد و کسب دانسته و در تبیین اهمیتش، آن را بخشی از ماهیت دین معرفی فرمود:

«... بَلْ هُوَ [الْاِقْتِصَادُ وَالتَّدْبِيرُ فِي الْمَعِيشَةِ] الْكَسْبُ كُلُّهُ، وَمِنَ الدِّينِ التَّدْبِيرُ فِي الْمَعِيشَةِ» (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۷۰).

قرآن کریم نیز برای اقتصاد، مفهوم تدبیر در معیشت را در دیگر کاربرهای لغوی آن فراوان به کار برده است؛ مانند: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾ (ملک / ۱۵) و ﴿وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾ (نبأ / ۱۱).

ح) از دیگر کاربردهای قرآنی واژه «قصد»، استقامت و پایداری است؛ برای نمونه: ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ﴾ (نحل / ۹) که قصد در آیه متضمن معنای تعدیل و استقامت و اصلاح و نظم است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۲۶۹/۹). ابن منظور نیز در *لسان العرب* با اشاره به این آیه می‌گوید: «الْقَصْدُ: اسْتِقَامَةُ الطَّرِيقِ» (۱۴۱۴: ۳/۳۵۳). بنابراین یکی از ویژگی‌های برآمده از کاربردهای قرآنی اقتصاد، پایداری و مقاوم بودن یا تاب‌آوری در بحران‌ها و فشارهای اقتصادی است.

۳-۱-۲. نتیجه بررسی

به این ترتیب، با نگاهی مجموعی به کاربردهای لغوی اقتصاد در قرآن کریم، آشکارترین نکات قابل برداشت و وجوه مشترک معنایی در اکثر کاربردهای قرآنی مذکور عبارت‌اند از: میانه‌روی و عدالت، تدبیر در معیشت، هدفمندی، مقاومت و پایداری، نزدیک‌ترین راه یا بهترین وجه، تمایل به طریق مستقیم و حق.

چنین به نظر می‌رسد که این نکات، اشارات ضمنی قرآن به خطوط کلی و هدف اقتصاد مدنظر خداوند متعال هستند؛ خصوصاً عدالت و توازن اجتماعی که هدف نهایی در اقتصاد وحیانی است (صدر، ۱۳۹۳: ۱/۳۴۶-۳۴۸). گویا خداوند متعال از هر کاربرد قرآنی نکته‌ای را در ترسیم خطوط مهم اقتصادی ترسیم نموده و لازمه بهبود شرایط اقتصادی را در پابندی به یک نظام اقتصادی مقاوم و مبتنی بر تدبیر حکیمانه معیشت، در راستای تحقق و اجرای عدالت اجتماعی دانسته است.

شایان ذکر است که این امر با اجرای صحیح سازوکارهای اقتصادی بر اساس

دستورالعمل‌های دین، در زمینه تنظیم روابط اقتصادی انسان‌ها و مدیریت حکیمانه و ارائه الگوی صحیح برای نظام تولید و توزیع و مصرف، کنترل بازار، هدایت کارگزاران، تکافل اجتماعی و گردش متعادل اموال و دارایی‌ها و نیز ابزارهای بیمه‌ای و پوشش ریسک (ر.ک: فلاح، ۱۳۹۲: برداشت)، با ترسیم نظام صحیح از آسیب‌شناسی و روش‌ها و اصول تأمین امنیت اقتصادی بر اساس تعالیم قرآنی و روایی به ثمر خواهد نشست.

۱-۳-۳. نظریه بازتعریف «امنیت اقتصادی» در قرآن

۱-۳-۳-۱. مبانی و پیش‌فرض‌ها

پس از بررسی جداگانه کاربردهای لغوی «امنیت» و «اقتصاد» در قرآن و درک صحیح از قیود برآمده از استعمالات این دو واژه، نظریه «امنیت اقتصادی» از منظر قرآن کریم را طرح می‌کنیم. لازم به یادآوری است که درک این مفهوم، مبتنی بر چندین پیش‌فرض اثبات‌شده در «علوم قرآنی» است که عبارت‌اند از:

۱. باور به وحیانی بودن الفاظ قرآن (معرفت، ۱۴۱۵: ۲۴۴/۵-۲۴۵) و عدم تحریف قرآن (حکیم، ۱۴۱۷: ۱۱۴-۱۰۸)؛^۲

۲. حجیت ظواهر قرآن کریم (موسوی خویی، بی‌تا: ۲۶۱/۱-۲۶۵)؛

۳. شمولیت تحدی و اعجاز قرآن (معرفت، ۱۳۸۱: ۲۶۹-۲۷۰) و وجود اشارات علمی در قرآن (طباطبایی و الهاشمی، ۱۴۲۳: ۱۲-۱۱)؛

۴. باورمندی به حکیم (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۴۷/۴) و محیط بودن^۴ خداوند سبحان (الهی قمشه‌ای، ۱۳۶۰: ۲۹۸) در کاربرد واژگان قرآنی (معرفت، ۱۴۱۵: ۱۵۱/۵-۱۸۰)؛

۱. ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ...﴾ (شوری / ۵۲).

۲. ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ (حجر / ۹).

۳. ﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ﴾ (طور / ۳۴)؛ ﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ (اسراء / ۸۸).

۴. ﴿وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ﴾ (بروج / ۲۰)؛ ﴿إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ﴾ (فصلت / ۵۴)؛ ﴿إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾ (آل عمران / ۱۲۰). احاطه خداوند بر همه امور عالم و از جمله عالم ماده است که بارزترین خصوصیت آن، حرکت، زمان و مکان است. بنابراین وحیانی بودن قرآن را با لحاظ فرازمانی و مکانی بودن و احاطه و آگاهی خداوند متعال نسبت به همه علوم و دانسته‌های آغاز و پایان و انجام بشر از جمله دانش اقتصاد باید در نظر داشت.

۵. مبنای برداشت قیود برای تعریف امنیت اقتصادی صرفاً نص قرآن است و نه نصوص روایات یا اهل لغت؛ زیرا ویژگی‌های مذکور یعنی حجیت ظواهر و تحدی و اعجاز و وحیانی بودن، از اختصاصات نص قرآن کریم است (موسوی خویی، بی‌تا: ۲۶۲/۱-۲۶۳). البته برخی روایات به عنوان قرینه و مؤید و برای تبیین بهتر کاربردهای قرآنی ذکر شده‌اند. پس با لحاظ نمودن مفروض‌های مذکور به ضمیمه قیود به دست‌آمده از کاربرد امنیت و اقتصاد، نهایتاً بازتعریفی از مفهوم «امنیت اقتصادی» ارائه می‌شود.

بنابراین مقدمتاً نتایج حاصل از کاربردهای قرآنی «امنیت» و «اقتصاد» را مرور کرده و سپس تعریف نهایی از امنیت اقتصادی ارائه می‌دهیم:

الف) با بررسی کاربردهای «امنیت» در قرآن دانسته شد: از نظر قرآن کریم، امنیت آن حالت اطمینان بخش درونی و پایداری است که ایمن از مخاطرات احتمالی و فارغ از ترس و اضطراب و نگرانی، بتوان برخوردار از رفاه نسبی سالم شد؛ در تمام ابعاد مختلف فردی و اجتماعی و ملی و اقتصادی و سیاسی و... در حوزه‌های متعدد امنیتی اعم از محیط و مسکن و امنیت غذایی و...

ب) همچنین با بررسی کاربردهای «اقتصاد» در قرآن معلوم شد: آشکارترین نکات قابل برداشت و وجوه مشترک معنایی در همه کاربردهای قرآنی، مفهوم «میان‌روی و عدالت، تدبیر در معیشت، هدفمندی، مقاومت و پایداری، نزدیک‌ترین راه یا بهترین وجه، تمایل به طریق مستقیم و حق» است.

۳-۱-۲. تعریف نهایی «امنیت اقتصادی» از منظر قرآن کریم

بنابراین تعریف امنیت اقتصادی در قرآن با توجه به پیش‌فرض‌های مذکور عبارت است از: «فراهم بودن ظرفیت برخوردار از رفاه نسبی سالم، اطمینان‌بخش و پایدار، به گونه‌ای که با استفاده از سازوکارهای تدبیر حکیمانه معیشت متعادل [عدالت‌محور] و هدفمند و مقاوم اقتصادی، بتوان از مخاطرات احتمالی و ترس و اضطراب نسبت به نظام اقتصادی ایمن بود؛ در تمام ابعاد و سطوح اقتصادی اعم از ابعاد فردی و اجتماعی و ملی، همچنین در حوزه‌های متعدد امنیتی اقتصاد اعم از محیط و مسکن و امنیت

غذایی و دیگر حوزه‌های تأمین نیازهای اولیه اقتصادی».

بدیهی است که فقدان هر کدام از قیود مذکور در این تعریف، دلیل بر اختلال امنیت اقتصادی از نگاه قرآن است؛ مثلاً در صورت فقدان احساس اطمینان، یا عدم پایداری، یا فراهم نبودن ظرفیت رفاه نسبی سالم یا تک‌بعدی بودن آن، یا تحقق در غیر مسیر عدالت و توازن اجتماعی مثلاً موجب فاصله طبقاتی شدن و...، هر کدام از این موارد آسیب‌مخل به «امنیت اقتصادی» خواهد بود.

بنابراین گستره امنیت اقتصادی و حیانی، فراتر از تعریف اقتصاد متعارف است. البته با توجه به اینکه در مسئله تأمین امنیت در نگرش و حیانی، بیشترین تأکید بر فراهم آوردن بسترها و زمینه‌ها و سازوکارهای پیشگیرانه امنیتی است، برای ترسیم ساختار تأمین امنیت اقتصادی برگرفته از نگره قرآنی و روایی، باید عوامل و زمینه‌های متعدد آسیب‌پذیر شرایط مذکور، در نظام اقتصادی ریشه‌یابی شده و راهکارهای زمینه‌ساز و پیشگیرانه و مقابله کاملاً بررسی و تبیین و اجرایی شود.

۲. آسیب‌شناسی امنیت اقتصادی و راهکارهای مقابله و تأمین آن

۱-۲. معیار گونه‌شناسی در آسیب‌های امنیت اقتصادی

گونه‌شناسی آسیب‌های تهدیدکننده امنیت اقتصادی در قالب چندین محور قابل طرح و تقسیم‌بندی است؛ آسیب‌های امنیت اقتصادی گاهی با محوریت کالا، به آسیب‌های مرتبط با حوزه تولید کالا یا نظام توزیع و مصرف کالا قابل تقسیم هستند (ر.ک: دهقانی، ۱۳۹۶: ۹۵-۱۷۵). گاهی نیز با محوریت انسان، آسیب‌ها یا مرتبط با میزان تقاضای انسانی و یا عرضه برای انسان هستند (ر.ک: بارو، ۱۳۹۷: ۱۸۹-۱۹۲؛ فاتحی، ۱۳۹۱: ۲۷-۹۱). گاهی نیز با محوریت منشأ آسیب‌ها، به منشأ درونی یا بیرونی (توکلی، ۱۳۹۵: ۴۲)، نظری یا عملی (قائم‌نیا، ۱۳۹۰: ۴۰-۴۱)، و گاهی به رفتاری و نهادی (نورث، ۱۳۷۷: ۱۹) قابل طرح و بررسی هستند.

اما با توجه به اینکه همه آسیب‌های شکننده امنیت اقتصادی مطرح در قرآن کریم در قالب چنین محورهایی نمی‌گنجد، همچنین اشکالات و اختلافات مبنایی قرآن در

رویکردهای نظری و عملی نظام اقتصادی نسبت به نظام محوریت کالا (ر.ک: قرضای، ۱۳۹۰: ۱۷۷-۵۳۵) و نیز پراکندگی حاکم بر محوریت منشأ آسیب‌ها یا اشکالات مبنایی وارد بر اندیشه اومانیزم نسبت به محوریت انسان و... موجب سلب اعتماد نسبت به این معیارها می‌شوند.

۲-۲. معیار قرآنی در تقسیم‌بندی آسیب‌های امنیت اقتصادی (محوریت نگرش توحیدی قرآن)

در نگرش توحیدی قرآن، محور و مرجع همه امور خداوند متعال است (حدید/۵؛ آل‌عمران/۱۰۹). با بررسی آیات و تعلق نهی خداوند متعال به آسیب‌های امنیت اقتصادی، این طور برمی‌آید که این نواهی به گونه‌ای متفاوت تصریح شده‌اند؛ یعنی برنامه‌های اقتصادی خداوند بنا بر اولویت‌بندی آسیب‌ها بر اساس میزان شدت و ضعف تعلق نهی پروردگار سبحان به این آسیب‌ها - که خود ناشی از میزان شکنندگی و تخریب آن‌ها برای فرد و جامعه است - مبنای دیگری برای تقسیم‌بندی آسیب‌های اقتصادی است.

بنابراین دیدگاه اخیر، مبنای مطلوب تعالیم و حیانی و مبنای مختار این تحقیق است؛ زیرا علاوه بر جامعیت و مانعیت گستره این تقسیم‌بندی نسبت به شمولیت همه آسیب‌های امنیت اقتصادی در قرآن، همچنین در نگرش توحیدی قرآن کریم، آفریدگار انسان آگاه و محیط به همه مصلحت‌ها و مفساد امور عالم و حکیم در ارائه برنامه‌های اقتصادی متناسب در حوزه تبیین آسیب‌ها و ارائه راهکارها به بهترین وجه ممکن است؛ یعنی خداوند سبحان بر مبنای همین مناسبات و مصالح و مفساد، انسان را ملزم و مکلف به اجرای برنامه‌های اقتصادی دین نموده است. از این رو، در نگرش توحیدی، محوریت همه امور از جمله تقسیم‌بندی آسیب‌های امنیت اقتصادی، خداوند متعال است. به عبارت دیگر در این مبنای گونه‌شناسی به عنوان دیدگاه مختار تحقیق، چند نکته لحاظ شده است:

۱. اولویت‌بندی آسیب‌ها بر مبنای میزان شدت و ضعف و گستره شکنندگی و تهدیدساز این آسیب‌ها بر امنیت اقتصادی از منظر قرآن؛

۲. رابطه مستقیم و غیر مستقیم یا باواسطه این آسیب‌ها در تأثیرگذاری، تخریب و تهدید امنیت اقتصادی از منظر قرآن؛

۳. کاربردی و عملیاتی بودن آن‌ها و نه صرفاً نظری و تئوری بودن؛

۴. جامعیت و مانع بودن آن به طوری که تمام آسیب‌های مدنظر قرآن در این قالب قرار بگیرند و از شمول غیر آن‌ها جلوگیری و ممانعت شود.

۳-۲. گونه‌شناسی آسیب‌های امنیت اقتصادی در قرآن (با محوریت خداوند متعال)

آسیب‌های امنیت اقتصادی بر مبنای مختار پژوهش -محوریت خداوند متعال- به صورتی منسجم و نظام‌مند و جامع در قالب دو بخش کلی آسیب‌های فردی و آسیب‌های سیستمی امنیت اقتصادی قابل تقسیم هستند که به دلیل محدودیت این تحقیق اجمالاً طرح می‌کنیم:

۳-۲-۱. آسیب‌های فردی امنیت اقتصادی

آسیب‌های فردی امنیت اقتصادی در مقابل آسیب‌های سیستمی قرار دارند. البته با توجه به اینکه دانش اقتصاد یکی از شاخه‌های علوم اجتماعی است و به بررسی ارتباط انسان با محیط اقتصادی پیرامون خود می‌پردازد (روزبهان، ۱۳۹۷: بازده)، مراد از آسیب‌های فردی، صرفاً اختلالات امنیتی فرد نسبت به خویش نیست -که گاهی در علم اخلاق و روان‌شناسی مطرح می‌شود- بلکه آسیب‌های امنیت اقتصادی فرد نسبت به جامعه مراد است. این موارد تهدیدساز گاهی تأثیرات مستقیم بر نظام امنیت اقتصادی داشته و خداوند متعال هم با شدت و صراحت از آن نهی فرموده است و گاهی حوزه تخریبی آن کمتر بوده یا باواسطه است (ر.ک: مطهری، ۱۳۹۸: ۱۴-۱۵)^۱ که به تبع آن، خداوند متعال

۱. البته متفکر گران‌قدر شهید مطهری معتقد است: دو پیوند مستقیم و غیر مستقیم در مباحث اقتصاد و اسلام حاکم است. پیوند مستقیم اسلام با اقتصاد از آن جهت است که مستقیماً یک سلسله مقررات اقتصادی درباره مالکیت، مبادلات، مالیات‌ها، حجرها، ارث، هبات و صدقات، وقف، مجازات‌های مالی یا مجازات‌هایی در زمینه ثروت و غیره دارد و پیوند غیر مستقیم اسلام با اقتصاد از طریق اخلاق است که مردم را توصیه می‌کند به امانت، عفت، عدالت، احسان، ایثار، منع دزدی، خیانت، رشوه که همه این‌ها در زمینه ثروت است و یا قسمتی از قلمرو این مفاهیم، ثروت است.

نیز متناسب و به گونه‌ای ارشادی از آن بر حذر داشته است. هر کدام از این دسته‌ها جداگانه بررسی می‌شوند:

الف) آسیب‌های ممنوع امنیت اقتصادی در قرآن با تأثیر مستقیم و تصریح نصوص، که خود به دو قسم تقسیم می‌شوند:

اول، آسیب‌های تحریمی - رفتاری در اقتصاد قرآنی که در تعالیم و حیانی به شدت نهی شده‌اند؛ مانند «ربا» که قرآن آن را به منزله جنگ با خدا و رسولش اعلان و به شدت نهی کرده است (بقره/ ۲۷۵-۲۷۹؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۱۲/۴۲۳) یا احتکار (مائده/ ۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۰-۲۳/۲۴؛ نهج‌البلاغه، نامه ۵۳) و رشوه (مائده/ ۶۲؛ قمی، ۱۴۱۴: ۳/۳۶۰). نسبت به دزدی نیز نهی (ممتحنه/ ۱۲) و مجازات شدید قطع دست مشخص شده است (مائده/ ۳۸). قمار (بقره/ ۲۱۹)، کلاهبرداری (نساء/ ۱۶۱)، اکل مال به باطل (بقره/ ۱۸)، قچاق و افساد فی الارض (بقره/ ۲۰۵) و... از دیگر آسیب‌های رفتاری حرام هستند (ر.ک: ایروانی، ۱۳۹۳ الف).

دوم، آسیب‌های تحریمی - اخلاقی در اقتصاد قرآنی؛ مانند اسراف و مصرف‌گرایی (اعراف/ ۳۱)، تکاثر (توبه/ ۳۴)، کم‌فروشی (رحمن/ ۹؛ مطففین/ ۱)، طغیان و سرکشی (هود/ ۱۱۲؛ رحمن/ ۸) و... که از اخلاقیات منهی شدید در تعالیم قرآنی و روایی هستند (ر.ک: ایروانی، ۱۳۹۰).^۱

ب) آسیب‌های ارشادی - اخلاقی و رفتاری امنیت اقتصادی در قرآن با تأثیر غیر مستقیم (باواسطه). تعالیم قرآن به گونه‌ای ارشادی از این قسم آسیب‌های امنیت اقتصادی نهی کرده‌اند؛ مثلاً به مقابله با تجمل‌گرایی (اعراف/ ۳۱؛ هود/ ۱۱۶)، دنیادوستی (انسان/ ۲۷)، (انفال/ ۶۷)، بیکاری (حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۱۲/۳۶)، اهمال‌کاری و تبلی (نساء/ ۱۴۲؛ صدوق، ۱۴۱۳: ۴/۳۵۵)، تکدی (حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۹/۴۳۶؛ نهج‌البلاغه، حکمت ۲۲۶)، فقرگرایی (کلینی، ۱۴۰۷: ۶/۲۸۷)، لذت‌گرایی (حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۴/۲۹؛ تمیمی آمدی، ۱۳۹۲:

۱. لازم به ذکر است که در اخلاق باید تفکیک قائل شد بین صرف حالت ملکه درونی، بدون هیچ ظهور و بروز بیرونی که مسلماً نمی‌تواند متعلق حرمت باشد، با حالتی از اخلاقیات در حد برنامه‌ریزی یا موجب تحریک به گناه یا خوی عادی و نهادینه و فرهنگ که حرمت بدان تعلق می‌گیرد. بدیهی است که این خوی درونی اگر تبدیل به رفتار بیرونی شد، به طریق اولی متعلق قرار می‌گیرد (ر.ک: مطهری، ۱۳۸۱: ۲۲/۶۱۸).

ح ۶۲۵۷، آرزوهای طولانی (نهج البلاغه، خطبه ۲۸)، کنز و زراندوزی (توبه/ ۳۴) و ... پرداخته‌اند.

۲-۳-۲. آسیب‌های سیستمی امنیت اقتصادی

بخش دوم از آسیب‌های امنیت اقتصادی، آسیب‌های سیستمی هستند. این گونه آسیب‌ها بر خلاف آسیب‌های فردی عمدتاً شبکه‌ای و دارای آفات در هم تیده اجتماعی هستند. مقام معظم رهبری بارها از آن تعبیر به اژدهای هفت سر فساد کرده است که یک سر اژدهای هفت سر را که میزنی، با شش سر دیگر حرکت می‌کند و از بین بردنش آسان نیست (بیانات رهبری، ۱۳۸۷/۶/۲-۱۳۹۶/۱۱/۱۹).

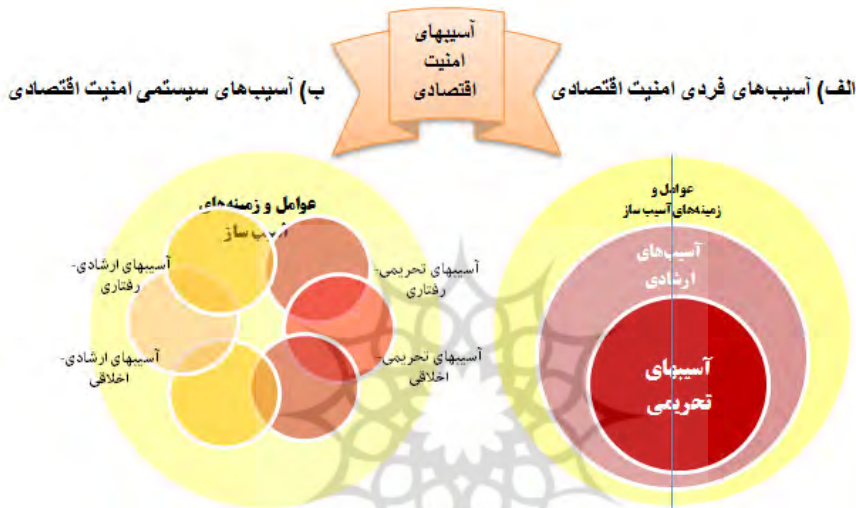
بنابراین با نگرشی مجموعی به آیات و روایات در اقسام ذیل طرح و بررسی می‌شوند:

الف) آسیب‌های سیستمی و ممنوع امنیت اقتصادی در قرآن با تأثیر مستقیم و بی‌واسطه مانند: مفاسد سیستمی اقتصادی از جمله رانت و اختلاس و پولشویی و مماشات در برخورد با مفسدان اقتصادی (نهج البلاغه، نامه ۴۱ و ۵۳)، تبعیض و بی‌عدالتی (نساء/ ۱۳۵؛ مائده/ ۸)، همچنین آسیب‌های ناشی از سیستم پولی و مالی، وابستگی و عدم استقلال (نساء/ ۱۴۱) که زمینه‌ای برای پذیرش حاکمیت دشمن و تأثیر شدید از تحریم و فشارهای بیرونی هستند.

ب) آسیب‌های سیستمی با نهی ارشادی با تأثیر غیر مستقیم یا با واسطه امنیت اقتصادی در قرآن؛ مانند آسیب‌های سیستمی ناشی از ضعف فرهنگ و سبک زندگی غلط یا اختلال در تربیت اقتصادی اجتماع در حوزه تولید (نحل/ ۱۶؛ جاثیه/ ۱۲-۱۳؛ ملک/ ۱۵) یا در مصرف (انعام/ ۱۴۱؛ اعراف/ ۳۱) و حوزه توزیع (نحل/ ۹۰؛ ابن شعبه حزانی، بی‌تا: ۲۴۷-۲۴۸) یا آسیب‌های ناشی از ضعف در دیگر حوزه‌های عمومی فرهنگ اقتصادی است. همچنین آسیب‌های ناشی از سوء مدیریت و ضعف در حوزه حاکمیت مانند عدم تعهد (بقره/ ۲۰۴-۲۰۵؛ عنکبوت/ ۳۹؛ نهج البلاغه، نامه ۷۹) و سفاقت و بی‌تدبیری یا عدم تخصص (نساء/ ۵؛ نهج البلاغه، نامه ۶۲) و نیز آسیب‌های ناشی از عدم آگاهی و ضعف باور نسبت به اسباب و عوامل معنوی رزق و روزی (هود/ ۶؛ عنکبوت/ ۶۰) یا آسیب‌های اقتصادی

ناشی از جو روانی برآمده از فضاسازی و سیاه‌نمایی و شایعه‌پراکنی (اسراء/ ۳۶؛ نور/ ۱۹؛ نهج‌البلاغه، حکمت ۳۸۳) یا آسیب‌های سیستمی ناشی از ناامنی نظام غذایی (ماعون/ ۳) و توزیعی (حکیمی، ۱۳۸۰: ۲۸۸/۶-۲۹۲) و یا دیگر آسیب‌های سیستمی زیربنایی و ساختاری در این گونه از آسیب‌ها باید ریشه‌یابی و علاج شوند.

شکل شماره ۱: ترسیم نظام آسیب‌شناسی امنیت اقتصادی در قرآن و روایات^۱

۲-۴. ترسیم نظام روشمند پیشگیری و مقابله با آسیب‌های امنیت اقتصادی

در قرآن

ترسیم نظام‌مند روش‌ها و راهکارهای پیشگیری و مقابله با آسیب‌های امنیت اقتصادی، نیازمند مجالی مفصل است. اما در این مقاله اجمالاً در قالب یک نمودار اشاره می‌شود، که با نگاه مجموعی به آیات و روایات در سه بخش کلی قابل طرح و ارائه است:

۱. در این تصویر، رنگ‌ها به تناسب شدت و ضعف تعلق نهی خداوند متعال و میزان حوزه تخریبی آسیب‌ها از حالت پررنگ به کم‌رنگ‌تر تنظیم شده‌اند. همچنین خط ترسیم‌شده بر آسیب‌های فردی، آن را به دو قسم اخلاقی و رفتاری تقسیم می‌کند.

جدول شماره ۱: ترسیم ساختار نظام‌مند و منسجم تأمین امنیت اقتصادی در قرآن کریم

۱۳

۱. راهکارهای شناختی و عوامل و زمینه‌های تأمین امنیت اقتصادی

<p>باورهای زمینه‌ساز (شناختی و عبادی) مانند: باور به رازقی‌مدیر و حکیم، مقدر بودن روزی، حیات دوباره، باور به مفهوم برکت و نیکیت، مالکیت خدا، تصحیح باور نسبت به فقر و ثنای مذموم و ممدوح</p>	<p>فرهنگ‌های زمینه‌ساز (حوزه اخلاق) مانند: فرهنگ صحیح مصرف و رونق تولید و توزیع متناسب، خومقایی و انکاء به نفس، شاعت و رضایت به قدر کفایت، فرهنگ تلاش و عدم تنبلی، صرفه‌جویی، شکرگزاری و دینداری و...</p>	<p>رفتارهای زمینه‌ساز و پیشگیرانه (آداب) مانند: تربیت اقتصادی اسلامی، حاکمیت و مدیریت متعهد و متخصص، حمایت از تولید و زیرساخت‌های اقتصادی، تشویق کار و تلاش، حمایت از علم و نخبگان و...</p>
--	---	---

۲. راهکارهای کلی اقتصادی پرآمده از زمینه‌ها

اعتدال و میانگرایی	تعاون اجتماعی (انفاق و صدقه و...)	قرض الحسنه	گردش مال و جلوگیری از حبس مال	عدالت و احسان (مسامحت و مواسات)	فقرزدایی و تأمین رفاه نسبی	حرمت مال و مالکیت خصوصی	عدم تراکم سرمایه و توزیع مناسب ثروت	انترام به قراردادهای اقتصادی (مضاربه و مساقات و...)	اقتصاد مقاومتی و..
--------------------	-----------------------------------	------------	-------------------------------	---------------------------------	----------------------------	-------------------------	-------------------------------------	---	--------------------

۳. مقابله موردی با هر کدام از آسیب‌های امنیت اقتصادی

مقابله با ربا و سیستم ربوی	مقابله با تکثر و مصرف‌گرایی	مقابله با احتکار	مقابله با مفاسد اقتصادی	مقابله با رشود و دزدی و کلاهبرداری	مقابله با بی‌تدبیری و سفاقت حوزه مدیریت و حاکمیت	شفاف‌سازی و...
----------------------------	-----------------------------	------------------	-------------------------	------------------------------------	--	----------------

نتیجه‌گیری

قرآن کریم نسبت به مفهوم «امنیت اقتصادی» و آسیب‌شناسی و راهکارهای تأمین آن دارای نظریه است. با بررسی کاربردهای قرآنی، تعریف «امنیت اقتصادی» از منظر قرآن کریم عبارت است از: «فراهم بودن ظرفیت برخوردار از رفاه نسبی سالم، اطمینان‌بخش و پایدار، به گونه‌ای که با استفاده از سازوکارهای تدبیر حکیمانه معیشت متعادل [عدالت‌محور] و هدفمند و مقاوم اقتصادی، بتوان از مخاطرات احتمالی و ترس و اضطراب نسبت به نظام اقتصادی ایمن بود؛ در تمام ابعاد و سطوح اقتصادی اعم از ابعاد فردی و اجتماعی و ملی، همچنین در حوزه‌های متعدد امنیتی اقتصاد اعم از

محیط و مسکن و امنیت غذایی و دیگر حوزه‌های تأمین نیازهای اولیه اقتصادی». همچنین بنا بر تعالیم قرآنی بهترین و جامع‌ترین معیار تقسیم‌بندی آسیب‌های امنیت اقتصادی، محوریت توحیدی خداوند متعال است. یعنی اولویت‌بندی بر مبنای تعلق نهی پروردگار آگاه به مصالح و مفاسد و میزان شدت و ضعف تخریبی این آسیب‌ها، در دو بعد فردی و سیستمی در حوزه‌های اخلاقی و رفتاری است.

آموزه‌های قرآنی نسبت به تأمین امنیت اقتصادی نیز دارای نظامی منسجم و روشمند از راهکارهای زمینه‌ساز و پیشگیرانه و مقابله‌ای است که عمدتاً قرآن کریم بر عوامل و زمینه‌های پیشگیرانه در حوزه باورها و فرهنگ‌ها و رفتارهای زمینه‌ساز برای تأمین امنیت اقتصادی تأکید دارد.

کتاب‌شناسی

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند، چاپ سوم، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۲. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چاپ هفتم، قم، آل علی (ع)، ۱۳۸۳ ش.
۳. ابن شعبه حرانی، ابو محمد حسن بن علی بن حسین، تحف العقول عن آل الرسول (ع)، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۵. اخوان کاظمی، بهرام، امنیت در نظام سیاسی اسلامی، چاپ دوم، تهران، کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۶ ش.
۶. الهی‌زاده، محمد حسین و مریم محمدی، درسنامه تربیت اقتصادی، مشهد، مؤسسه فرهنگی تدبر در قرآن و سیره، ۱۳۹۷ ش.
۷. الهی قمشه‌ای، مهدی، حکمت الهی، تهران، اسلامی، ۱۳۶۰ ش.
۸. ایروانی، جواد، اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، چاپ دوم، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۰ ش.
۹. همو، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی (سطح پیشرفته)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۳ ش. (الف)
۱۰. همو، «نگاهی به تأثیر فرهنگ بر پیشرفت اقتصادی»، فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، سال بیستم، شماره ۲ (پیاپی ۱۰۱)، تابستان ۱۳۹۳ ش. (ب)
۱۱. بارو، رابرت جی.، اقتصاد کلان: رویکرد پیشرفته، ترجمه محمد نصر اصفهانی و احسان رسولی‌نژاد، همدان، نور علم، ۱۳۹۷ ش.
۱۲. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسة البعثة، ۱۳۷۴ ش.
۱۳. برومند، شهزاد، امنیت اقتصادی در ایران و چند کشور منتخب (مطالعه تطبیقی)، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷ ش.
۱۴. بوزان، باری، مردم، دولت‌ها و هراس، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸ ش.
۱۵. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه: سخنان و خطبه‌های رسول مکرم اسلام (ص)، تصحیح و تنظیم محمد امین شریعتی و عبدالرسول پیمانی، اصفهان، خاتم‌الانبیاء، ۱۳۸۵ ش.
۱۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲ ش.
۱۷. توکلی، محمد جواد، و امید ایزانلو، «رویکرد اقتصاد مقاومتی در آسیب‌شناسی اقتصادی»، دوفصلنامه پژوهش‌های اقتصاد مقاومتی، سال اول، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۵ ش.
۱۸. جهانیان، ناصر، امنیت اقتصادی از دیدگاه اسلام و راهبردهای آن، تهران، نور علم، ۱۳۹۸ ش.
۱۹. حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، تهران، کتاب‌فروشی اسلامیة، ۱۴۰۳ ق.
۲۰. حسینی محمدآباد، سید ابوذر، روش‌های اسلامی تأمین بهداشت روان، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴ ش.
۲۱. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، چاپ سوم، قم، مجمع الفکر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۲۲. حکیمی، محمد رضا و محمد حکیمی و علی حکیمی، الحیة، ترجمه احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۲۳. دهقان، محمد علی و مرتضی عزتی، امنیت اقتصادی در ایران، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (دفتر مطالعات اقتصادی)، ۱۳۸۷ ش.

۲۴. دهقانی، علی، *اقتصاد خرد*، چاپ هفدهم، تهران، ترمه، ۱۳۹۶ ش.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*، چاپ دوم، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۴ ش.
۲۶. رسولی، کریم، و اسداله فرزین‌وش، «تبیین رابطه بین آزادی و امنیت اقتصادی با تشکیل سرمایه: شواهدی از کشورهای نوظهور و در حال توسعه»، *فصلنامه مطالعات اقتصادی کاربردی ایران*، سال چهارم، شماره ۱۳، تابستان ۱۳۹۴ ش.
۲۷. رفیعی آتانی، عطاءالله، و مهدی ناظمی اردکانی، *سهم اقتصاد فرهنگ در اقتصاد ملی*، تهران، آثار فکر، ۱۳۹۷ ش.
۲۸. روحانی، محمود، *المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم (فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم)*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸ ش.
۲۹. روزبهان، محمود، *مبانی علم اقتصاد*، چاپ نهم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۷ ش.
۳۰. زارعشاهی، احمدعلی، «بی‌ثباتی سیاسی و امنیت اقتصادی و تأثیر آن بر عوامل تولید در ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، شماره‌های ۷-۸، بهار و تابستان ۱۳۷۹ ش.
۳۱. زمخشری، جارالله محمود بن عمر، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل*، چاپ سوم، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
۳۲. شایگان، فریبا، «امنیت پایدار از دیدگاه مقام معظم رهبری»، *فصلنامه آفاق امنیت*، سال پنجم، شماره ۱۴، بهار ۱۳۹۱ ش.
۳۳. شرفزوی، حسن محمد، *گامی فراسوی روان‌شناسی اسلامی یا اخلاق و بهداشت روانی در اسلام*، ترجمه محمدباقر حجتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳ ش.
۳۴. صدر، سیدمحمدباقر، *اقتصاد ما (بررسی‌هایی درباره مکتب اقتصادی اسلام)*، ترجمه محمدکاظم موسوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۴۸ ش.
۳۵. همو، *اقتصاد ما*، ترجمه سیدابوالقاسم حسینی ژرفا، قم، دارالصدر، ۱۳۹۳ ش.
۳۶. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، *من لایحضره الفقیه*، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۳۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، *ترجمه تفسیر المیزان*، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۳۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین و قاسم الهاشمی، *الاعجاز و التحدی فی القرآن الکریم*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۳ ق.
۳۹. طبرسی، فضل بن حسن، *تفسیر مجمع البیان*، تحقیق و تعلیق لجنة من العلماء و المحققین الأخصائین، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ ق.
۴۰. طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرین*، تحقیق سیداحمد حسینی، چاپ دوم، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ ش.
۴۱. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، *الامالی*، قم، دارالتقافه، ۱۴۱۴ ق.
۴۲. عیاشی، محمد بن مسعود، *تفسیر العیاشی*، تهران، المطبعة العلمیه، ۱۳۸۰ ق.
۴۳. فاتحی دابانلو، محمدحسین، *عرضه، تقاضا و تعادل بازار: ویژه‌کار آفرینان*، تهران، مهر مینو، ۱۳۹۱ ش.
۴۴. فتاحی، سیدحمید، *بهداشت روانی در اسلام*، قم، مرتضی، ۱۳۷۲ ش.
۴۵. فلاح، فرزانه، *مبانی امنیت اقتصادی از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده الهیات دانشگاه قم، ۱۳۹۲ ش.

۴۶. قائمی نیا، علی اصغر، «آسیب شناسی اقتصاد اسلامی در حوزه نظر و عمل»، *ماهنامه زمانه*، شماره ۱۷، مهر ۱۳۹۰ ش.
۴۷. قرضاوی، یوسف، *نقش ارزش‌ها و اخلاق در ارتباط با اقتصاد اسلامی در عرصه‌های تولید، تجارت، توزیع، مبادله و مصرف*، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران، احسان، ۱۳۹۰ ش.
۴۸. قمی، شیخ عباس، *سفینه البحار*، تهران، دار الاسوه للطباعة و النشر، ۱۴۱۴ ق.
۴۹. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *الکافی*، چاپ چهارم، تهران، اسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۵۰. ماندل، رابرت، *چهره متغیر امنیت ملی*، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۷ ش.
۵۱. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة اطهار علیهم السلام*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۵۲. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۵۳. مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا، ۱۳۸۱ ش.
۵۴. همو، *نظری بر نظام اقتصادی اسلام*، چاپ بیست و پنجم، تهران، صدرا، ۱۳۹۸ ش.
۵۵. معرفت، محمدهادی، *التمهید فی علوم القرآن*، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
۵۶. همو، *علوم قرآنی*، چاپ چهارم، قم، التمهید، ۱۳۸۱ ش.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر، *با همکاری جمعی از فضلاء، پیام قرآن*، چاپ نهم، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ ش.
۵۸. مکارم شیرازی، ناصر، *خطوط اقتصاد اسلامی*، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۶۰ ش.
۵۹. منصور قناعی، جمشید، «امنیت اقتصادی»، *اقتصاد پنهان*، فصلنامه پژوهشی - تحلیلی ستاد مبارزه با قاچاق کالا و ارز، شماره ۱۲، بهار ۱۳۸۹ ش.
۶۰. موسوی خویی، سیدابوالقاسم، *البیان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، بی تا.
۶۱. نورث، داگلاس سی.، *نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی*، ترجمه محمدرضا معینی، تهران، سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، ۱۳۷۷ ش.
62. Atkinson, Rita L., et al., *Introduction to Psychology*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1983.
63. Udovic, Bostjan, "Economic Security: Large and Small States in Enlarged European Union", University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Centre of International Relations, 2006.